

ברכה אחרונה

[א]

ברכת המזון

ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטבה אשר נתן לך: (דברים ח, י)

שיעור אכילה להתחייב בברכהמ"ז מן התורה

איתא במשנה (ברכות מה, א) עד כמה מזמנין עד כזית רבי יהודה אומר עד כביצה, וגמ' (מט, ב) מבואר שנחלקו בביאור הפסוק, רבי מאיר סבר ואכלת זו אכילה ושבעת זו שתיה, ואכילה בכזית, ורבי יהודה סבר ואכלת ושבעת אכילה שיש בה שביעה, ואיזו זו כביצה. וכתבו בתוספות (שם) בשם הר"י דהני קראי אסמכתא בעלמא נינהו, דמדאורייתא בעינן שביעה גמורה, ומביא ראייה מהא דאמרינן (ברכות כ, ב) אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא, רבונו של עולם כתוב בתורתך (דברים י) אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד, והלא אתה נושא פנים לישראל, דכתיב (במדבר ו) ישא ה' פניו אליך, אמר להם וכי לא אשא פנים לישראל שכתבתי להם בתורה (דברים ח) ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך, והם מדקדקים על עצמם עד כזית ועד כביצה, הרי לך להדיא שמן התורה אינו חייב אלא בכדי שביעה ממש, ומחלוקת ר"מ ור"י אינו אלא מדרבנן. אבל הרשב"א (שם) כתב שמכאן נראה דכזית לר"מ וכביצה לר"י הויא דאורייתא, דהא בקראי פליגי, ורב עזירא דאמר בפ' מי שמתו (כ, ב) דכזית וכביצה מדרבנן חולק.

שיעור שביעה

הספר החינוך (מצוה תל) שס"ל ג"כ כדעת התוס' שמה"ת אינו חייב אא"כ אכח כשיעור שביעה, וכתב שזאת השביעה אין לה שיעור שוה בכל אדם, אבל כל אדם יודע שביעתו, וידענו שיעור שביעת הצדיק שהוא באוכלו לשובע נפשו, ארצה לומר כדי מחיתו לבד. ויש חידוש בדבריו שצדיק שאוכל כדי מחייתו, אע"פ שאינו שובע חייב לברך מה"ת, שזה השביעה שלו. ועי' במ"ב (סימן קפד ס"ק כב) על הא דפסק המחבר ששיעור אכילה כדי לברך בכרהמ"ז הוא בכזית, דהיינו מדרבנן אבל מדאורייתא אינו חייב לברך בהמ"ז כי אם כשאכל דוקא שיעור שביעה, שנאמר ואכלת ושבעת וברכת. והביא מספר החינוך (הנ"ל) שזה תלוי בכל אדם, וכתב בשער הציון (ס"ק כה) שמשמע מלשונו דאם הוא איש רעבתן ואינו שבע כי אם באכילה מרובה מאד, אינו מתחייב כי אם לפי שביעתו, ומרבותיו של רש"י (ברכות מב, א) משמע דתלוי לפי אנשים אחרים, כל שדרכו לקבוע סעודה בשיעור הזה מקרי שביעה. (נראה דכוונתו למה שהביא רש"י מרב האי גאון שכל שאחרים קובעין אכילתן בכך, טעון ברכת המזון. אבל בשם רבותיו כתב שאפילו אכל הרבה אבל לאשבע פטור מברכהמ"ז).

חולה או זקן או מי שאכל לפני

ועי' בבאור הלכה (שם ד"ה בכזית) בשם הרדב"ז (שו"ת רדב"ז חלק ששי סימן ב' אלפים

רכ"ד, מובא בשערי תשובה סימן קצ"ז) דאפילו לשיטת רוב הפוסקים דבעינן שביעה ממש מ"מ בחולה או זקן, או שכבר אכל מקודם והוא שבע ע"י כזית או בכביצה, לכו"ע מחויב מן התורה לברך כיון דמ"מ הוא שבע. ומביא מהפרמ"ג שכתב דמסתברא דבעינן שביעה מפת לבד ואז הוא חייב מן התורה, וכתב הביה"ל שפשוט דאין כונתו במי שאוכל איזה דבר ללפת את הפת, דזה פשיטא דמצטרף שכן הוא דרך אכילה, אלא בשאכל שארי דברים בפני עצמן. אבל כתב שמלשון הרדב"ז הנ"ל משמע לכאורה דאם כבר אכל איזה דבר וסיים שביעתו ע"י אכילת כזית פת, מהני לחיוב מן התורה, דאי מיירי שאכל מקודם ג"כ פת פשיטא דחייב. אך יש לדחות דמיירי שאכל פת מקודם לזה ובירך בהמ"ז, ומ"מ הוא חייב עתה מן התורה לברך, כיון שעכ"פ הוא שבע ממדי דזיין, ודומיא דזקן או חולה. ויש להעיר עליו שהרי כבר הבאנו מה שכתב בשער הציון שלפי רש"י תלוי באנשים אחרים מה שדרכן לאכול לשבוע, א"כ אפילו אם נאמר שגם בזקן או חולה חייב על אכילת פחות ממה שדרך בני אדם רגילים לשבוע מהן, שהם נחשבים ל"עם" בפני עצמן, אבל מי ששובע מאכילה קצת משום שאכל לפני זה, בוודאי לא נחשב כשיעור אכילת שובע. וצ"ל שהביה"ל דוחה הראיה לפי החינוך, ומסתימת דברי המ"ב משמע שבאמת נוקט עיקר כדבריו. עוד כתב הביה"ל שאפשר לומר דלא נוכל לפוטרו מן התורה ע"י ברכת המזון שבירך מתחלה, דאז הלא פטור היה מן התורה.

מעשה אכילה או מציאות השובע

אבל יש לחקור מה שורש המחלוקת האם שביעה תלוי בכל אחד בשביעה שלו, או שתלוי ברובא בעלמא אם זה מקרי שביעה. והנה ידועה ספיקת הגרע"א (סי' קפו, ב) בקטן שאכל ביום האחרון לשנת י"ב לעת ערב קודם הלילה, ובתחילת הלילה נעשה גדול ועדיין לא נתעכל המזון, האם חייב לברך מה"ת או לא. ובפשטות הספק היא האם המחייב של ברהמ"ז היא "אכילה", וממילא הקטן שהגדיל פטור, משום שלא אכל בשעת חיוב, או דילמא המחייב של ברכהמ"ז היא "השביעה", ולכן גם הקטן שהגדיל הואיל ועכ"פ עכשיו בשעה שהוא בר חיובא, הוא עדיין שובע חייב הוא מה"ת.

וראיתי בספר חבצלת השרון שרצה לומר שהראשונים נחלקו בשני צדדים הנ"ל, שאם נאמר שהמחייב הוא השביעה, י"ל שתלוי בכל אחד בשביעה שלו, אבל אם נאמר שעצם האכילה היא המחייב, אלא שיש תנאי שיהיה אכילה שיש בו שביעה, אז י"ל שאם לרוב אנשים כמותו יש בה שביעה, מקרי שפיר אכילה שיש בו שביעה.

גדר שיעור עיכול

ועי' בספר חזו"א (או"ח סי' כח, ד) דדן בהא דאינו יכול לברך אחר שיעור עיכול, האם הפשט שאז כבר אין על מה לברך שהאוכל כבר נתעכל, או דילמא שהברכה הוא על האכילה, אלא שאחר כדי שיעור עיכול אינו ניכר שמברך על אכילה ההוא. ועי"ש שמרמז שמהא דס"ל לב"ש שצריך לחזור למקומו כדי לברך, מוכח שהגדר הוא שמברך על האכילה, דאם אינו מברך אלא על האוכל שבמעיו א"כ מה זה משנה איפה מברך. ועי"ש שמשו"ה חולק על המ"א (סי' רטז, א) בשם הכל בו שה"ט שאינו מברך ברכה אחרונה על ריח, דתמיד הוי כלאחר שיעור עיכול. ולפי"ז כתב החזו"א לפשוט ספיקו של הגרע"א, שהיות וחייב ברהמ"ז הוא על מעשה האכילה, א"כ אם אכל כשהיה פטור כגון שהיה גוי והתגייר, או קטן והגדיל, אינו חייב לברך אח"כ מה"ת.

אכילה לפני שבת

והנה נחלקו הפוסקים (שו"ע או"ח רעא, ו) במי שגמר סעודתו קודם שבת, וקידש עליו היום קודם שברך ברהמ"ז, האם מזכיר מעין המאורע בברהמ"ז, המחבר פסק שצריך להזכיר של שבת בברהמ"ז, (אף על פי שמברך קודם קידוש). אבל הרמ"א כתב שי"א דאינו מזכיר של שבת, דאזלינן בתר תחלת הסעודה, וכן עיקר כמו שנתבאר לעיל (סוף סימן קפ"ח). וכתב בספר אמרי בינה (או"ח סי' טו) שאם איתא שחיוב ברהמ"ז הוא על השביעה, א"כ מה לי שאכל בחול, סוף כל סוף בשעה שהוא מברך ברהמ"ז הוא שבת ועדיין הוא שבע, אלא ע"כ שעיקר החיוב הוא על מעשה אכילה, א"כ כאן שהאכילה היה בחול, אין חיוב להזכיר מעין המאורע.

חיוב שתיה

כדברי הרשב"א שלר"מ חייב מה"ת באכילת כזית, מבואר ג"כ בספר היראים (סימן רנג), וכתב דלכן אינו חייב מה"ת א"כ ישותה. וז"ל ואחרי דקיי"ל כר"מ דאמר כזית דאורייתא דפסיק רבא הלכתא, א"כ קיימא ושבעת זו שתיה, ולא מחייב דאורייתא אלא א"כ ישותה, אם הוא צריך לשתיה, אבל אם אינו צריך לשתיה לא אמרינן שישותה שלא לתיאבון, הלכך האוכל עם אחרים שאכלו ושתו הוא ואוכל וצריך לשתיה, אם לא שתה לא יכול לפטור אחרים שאכלו ושתו ידי חובתן, דאיהו מחייב מדרבנן ואינהו מדאורייתא, ולא אתי דרבנן ומפיק דאורייתא. [וזה כדברי הבה"ג הובא בתוספות (ברכות מח, ב) שאחזד שאכל כזית אינו יכול להוציא אחרים שאכלו כדי שביעה, דלא אתי דרבנן ופטר דאורייתא. אבל תוס' שם חולקים, ומוכיחים ממעשה דינאי וחבריו, שאכלו כדי שביעה, ואפילו הכי קא פטרוהו שמעון בן שטח, (ואם היה אוכל כזית פת, היה גם ברצון חכמים כמבואר שם מח, א).] הרמ"א (או"ח קצז, ד) מחמיר כשיטת היראים, וז"ל י"א שאינו חייב לברך מדאורייתא אם לא שתה והוא תאב לשתות, וטוב ליזהר לכתחלה אם מקצתן שתו ומקצתם לא שתו, שיברך מי ששתה.

מי שאין לו אלא כוס אחד

בשו"ע (או"ח קעד, ג) כתוב שאם אין לו אלא כוס אחד, מניחו עד לאחר המזון ומברך עליו. וכתב המגן אברהם (ס"ק ב) שלפי מ"ש רמ"א דאינו חייב מדאורייתא לברך אם צמא ולא שתה, א"כ מוטב לשתות, דאז יתחייב בברכהמ"ז מה"ת.

נשים בברהמ"ז

הגמ' (ברכות כ, ב) מסופק האם נשים חייבות בברכת המזון דאורייתא או דרבנן, ומק' הגמ' מאי נפקא מינה, ומשני לאפוקי רבים ידי חובתן, אי אמרת דאורייתא אתי דאורייתא ומפיק דאורייתא, ואי אמרת דרבנן הוי שאינו מחוייב בדבר, וכל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן.

הצל"ח מביא קושיית השער אפרים (סי' י"א י"ב) למה לא אמר נפקא מינה שאם היא מסופקת אם בירכה ברכת המזון, שאם היא דאורייתא צריך לברך דספק דאורייתא לחומרא, ואם היא מדרבנן אינה צריכה לחזור ולברך.

האם יש הבדל בין ברכת הזן לברכת הארץ

ורצה הצל"ח לתרץ דברכת המזון, שלש ברכות יש בו, וכולהו כתיבי בתורה כמבואר (לקמן מח, ב), ואכלת ושבעת וברכת זו ברכת הזן, על הארץ זו ברכת הארץ, הטובה זו בונה ירושלים. והני תלתא לא בזמן אחד נתקנו אלא בזמנים חלוקים, כמפורש שם משה תיקן ברכת הזן, ויהושע ברכת הארץ, דוד ושלמה ברכת ירושלים, וא"כ כבר נתייסדה ברכת הזן קודם שנכנסו לארץ. ועד כאן לא נסתפקו כאן בנשים אם מדאורייתא אם מדרבנן אלא בברכת הארץ, אי מטעם שלא נטלו חלק בארץ (לרש"י) או מטעם ברית ותורה (לתוס'), אבל בברכת הזן ודאי שחייבות מן התורה, וא"כ אם מסופקות אם ברכו ברכת המזון או לא עכ"פ חייבות בברכת הזן שהיא ספק דאורייתא, וכיון שחייבים לברך ברכה ראשונה שוב חייבים לברך כל הברכות כתיקון חכמים, וכמ"ש המג"א (סי' ס"ז ס"ק א') לענין ספק אם קרא ק"ש, שאף שפסוק ראשון לחוד הוא דאורייתא כיון שחייב לחזור ולקרוא בשביל פסוק זה, חייב לקרות כולה כתקנת חכמים, וכן כתב (סי' קפ"ד ס"ק ז') לענין ברכת הטוב והמטיב. ויש להעיר על מה שכתב שהג' ברכות לא נתקנו בזמן אחד, שהרי הראשונים (ברכות מח, ב) מקשים על הא דאיתא התם שמשה תיקן ברכת הזן וכו' הרי מה"ת חייב בכלם, ותי' שנוסח הברכה הוא מה שתקנו, משמע שעצם הברכות היו גם לפני שתקנו יהושע ודוד. (ועי' לק' האם ג' ברכות מה"ת, אבל הצל"ח לשיטתו בסמוך שנוקט שמדאורייתא יוצא ברהמ"ז במעין ג', עי"ש)

אבל חזר בו הצל"ח דלפי"ז גם בברכת בונה ירושלים ליכא ספיקא, בין לפירש"י ובין לפירוש התוס', דהרי בירושלים ובקדושת המקדש אנשים ונשים שוים, דירושלים לא נתחלקה לשבטים, וכן ברית ותורה לא נזכרו בברכת ירושלים, וא"כ ג"כ נימא דלא מספקא ליה שודאי חייבים מן התורה, ואיך יאמר בעל הבעיא נשים בברכת המזון, ויהיה כוונתו רק על ברכה אחת משלשתן. אלא ע"כ צ"ל דג' ברכות אף שכולם כתיבי, מ"מ מן התורה אינן שלש ברכות ממש לרוב הפוסקים, ובברכה אחת מעין שלש יצא ידי חובת התורה, ומן התורה כולם שייכים אהדדי.

ספק דרבנן לקולא היכא שיש לו עיקר מה"ת

עוד רצה הצל"ח לחדש, דהא דקי"ל ספק דרבנן אין צריך לחזור, היינו כמו ק"ש דלרב יהודה לקמן בסמוך (כא, א) דאמר ספק קרא ק"ש אינו חוזר וקורא מאי טעמא ק"ש דרבנן, היינו שק"ש לכל היא דרבנן ולית בה חיובא דאורייתא כלל לרב יהודה, אבל ברכת המזון דלאנשים היא מן התורה, אם תיקנוה רבנן לנשים כעין דאורייתא תיקנו, ולא חילקו כלל בין גברים לנשים, וכשם שאנשים חייבים לחזור ולברך מספק ה"נ נשים.

ובזה דחה ג"כ דברי המג"א (סי' קפ"ד ס"ק ח') במה שפסק שם המחבר שאם אכל ואינו יודע אם בירך צריך לברך מספק שהיא מן התורה, וכתב המג"א דוקא כששבע. ותמה עליו הצל"ח שהרמב"ם (פרק ב מהל' ברכות הלכה י"ד) סתמא כתב שחוזר ומברך ולא חילקו כלל. ולהנ"ל ניחא דכיון דאם אכל כדי שביעה חייב מן התורה, וחכמים תיקנו שיתחייב בכזית, כעין של תורה תיקנו, שלא יהיה שום חילוק בין אכל כדי שביעה ובין אכל כזית, וכשם שחוזר בזה על הספק כך בזה. אבל עי"ש שנרתע מלומר חידוש כזה שאף אחד לפניו לא אמר.

אשה שכחה להגיד רצה או יעו"י

יש להסתפק באשה ששכחה להגיד רצה בשבת, או יעלה ויבא ביו"ט, האם היא צריכה לחזור או לא.

הגרע"א (שו"ת רע"א מהדורא קמא סימן א) רצה לחלק בין שבת ליו"ט, דבשבת כיון דמחוייבת במ"ע דקידוש מהקישא דזכור ושמור, מחוייבת ג"כ בכל מ"ע דשבת, כמ"ש הר"ן פרק כל כתבי וז"ל, כתב ר"ת דנשים חייבות בג' סעודות וכן לבצוע על שתי ככרות, שאף הן היו בנס המן, ואין צורך שבכל מעשה שבת איש ואשה שוין, כדילפינן מזכור ושמור את שישנו בשמירה ישנו בזכירה, ובכלל זה הוי כל חיובי דשבת, וממילא מחוייבת ג"כ במצות עונג שבת ואסורה להתענות, ע"כ צריכה לחזור ולברך רצה. אבל ביו"ט אם שכחה פטורה מלחזור משום דמצות עונג בכלל מצות עשה דעצרת תהיה לכם, דדרשינן מניה חציו להשם וחציו לכם, וא"כ הוי ככל מ"ע שהז"ג שנשים פטורות. ומה דאשה מחוייבת במצוה דיו"ט הוא רק בלא תעשה דלא תעשה כל מלאכה, אבל לא במצות עשה דיו"ט, וכמ"ש תוס' בקידושין (לד, א ד"ה מעקה). ואף להר"ן שם דחייבות גם בעשה דיו"ט, מ"מ זה רק בעשה דשבת מלאכה, משום דיש לאו עם העשה ולכן חייבת גם בעשה, אבל בעשה דאין בה לאו פטורות. וכיון דאינה במצות תענוג מותרת להתענות, וממילא אם שכחה להזכיר של יום טוב בבהמ"ז א"צ לחזור ולברך, דהוי יו"ט גבי דידהו כמו ר"ח לגבי דידן. אבל אם שכחה לומר יעו"י ליל פסח, דמחוייבות במצה מהקישא דכל שישנו בכל תאכל חמץ, אז בוודאי היא חייבת לחזור ולברך, שהרי היא אסורה לצום, והוי כמו לדידן.

[ב]

ברכת מעין שלש

דאורייתא או דרבנן

נחלקו הראשונים בחיוב ברכת מעין שלש, ברמב"ם מבואר שאינו אלא מדרבנן, שכתב (הל' ברכות א, א) וז"ל מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת מזון שנאמר ואכלת ושבעת וברכת את יי' אלהיך, ואינו חייב מן התורה אלא אם כן שבע שנאמר ואכלת ושבעת וברכת, ומדברי סופרים אכל אפילו כזית מברך אחריו. ממשיך הרמב"ם (בהלכה ב) ומדברי סופרים לברך על כל מאכל תחלה ואח"כ יהנה ממנו, ואפילו נתכוין לאכול או לשתות כל שהוא מברך ואח"כ יהנה, וכן מדברי סופרים לברך אחר כל מה שיאכל וכל מה שישתה, והוא שישתה רביעית והוא שיאכל כזית.

אבל דעת הרא"ש (ברכות פ"ו סי' ט"ז) והריטב"א (ברכות מד, א) שברכה אחת מעין שלש הוי מה"ת. עי"ש (בריטב"א) למה דווקא בפת חייב בג' ברכות ואילו בשאר שבעת המינים אינו חייב אלא ברכה אחת מעין שלש. (משמע שס"ל להריטב"א שעל לחם יש חיוב מה"ת לברך ג' ברכות ממש, ולא רק הענינים של הברכות, ועי' לקמן שכן דייק הנשמת אדם בדברי הרשב"א.)

בירך מעין שלש על הלחם

עוד נחלקו הראשונים במי שבירך ברכת מעין ג' על לחם, האם הוא יוצא ידי חובתו או לא.

שיטת הריטב"א (ברכות מד, א) דשפיר יוצא יד"ח, ועי"ש שהטעם הוא משום דכללינהו רחמנא כל שבעת המינים ביחד, ובא לומר שבדיעבד יוצא ידי חובת ברהמ"ז גם בברכת מעין ג'. אבל עי' מש"כ לעיל (מ, ב) דדווקא ברכת על המחיה פוטר משום דעכ"פ נזכר ענין מזון, משא"כ ברכת על הפירות, שלא מוזכר כל ענין המזון אינו פוטר לחם. (וקצ"ע שאם המקור הוא מזה שכללינהו כל שבעת מינים ביחד, א"כ למה ברכת על העץ אינו פוטר.) ממשיך הריטב"א שאע"ג דבברכת מעין ג' לא הזכיר ברית ותורה, ואמרינן (ברכות מח, ב) כל שלא אמר ברית ותורה לא יצא ידי חובתו, הכוונה שלא יצא יד"ח כראוי, אבל בדיעבד אינו חוזר. שבעין זה מצינו (פסחים קטז, א) כל שלא אמר ג' דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו וכו', והכוונה שלא יצא יד"ח כראוי. אבל הריטב"א בהלכות ברכות (פ"ב או כ"א) כתב להדיא שכל שראוי לברך עליו ברכת שלש ובירך ברכה אחת מעין ג' לא יצא. (ואין להקשות סתירה בריטב"א, שמה שמודפס כחי' הריטב"א, אינו מהריטב"א אלא "שיטה" של הר"א אלאשבילי, אביו של הריטב"א.)

שלש ברכות בבהמ"ז מה"ת או מדרבנן

ובספר נשמת אדם (כלל מז, א) דן באריכות האם יוצא בדיעבד בברכת מעין ג', ועי"ש שתלוי אם באכילת לחם ג' ברכות הם דאורייתא. וכתב שנחלקו בזה הפוסקים, דעת הב"י (סי' קצ"א) דמדאורייתא יוצא בברכה אחת, ואפילו לא כלל בה מעין ג'. עי"ש שדן למה פועלים יכולים להקל ולא לברך אלא ברכה אחת, וכתב משום דאין מנין ברכות שאחר המזון מן התורה. ומדייק כן ג"כ מהרמב"ם בספר המצות שכתב (המצוה י"ט) "שצונו לברכו אחר האכילה", ולא הזכיר מנין הברכות. ולדעתו אף על גב דדריש להו בגמרא (ברכות מח, ב) מקראי אסמכתא בעלמא נינהו. וכ"כ עוד בכסף משנה (הלכות ברכות פרק ב) בשם הרמב"ן ז"ל (בהשגות לספר המצוות שורש א) שאין מטבע לברכת המזון מן התורה, אבל נצטוינו מן התורה לברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו כענין ברכת מנימין רעיא, בריך רחמנא מאריה דהאי פתא, ובאו הנביאים ותיקנו לנו נוסח מתוקן הלשון וצח המליצה, ושנינו בו אנחנו עוד בגלות ומלכות בית דוד משיחך במהרה תחזירנה למקומה ותבנה ירושלים, כי הענין תיקון שלמה ובית דינו וכו'. מבואר להדיא שגם ג' ברכות אינו מה"ת, שהרי בנימין רעיא רק אמר בריך רחמנא וכו'. הכס"מ מסיים שכיוצא בזה כתבו הרא"ש והרשב"א ז"ל בפרק שלשה שאכלו.

אבל כתב הנשמת אדם שנעלם מהב"י דברי הרשב"א בחידושיו, שלא נדפס בימיהם, (מד, א) שהק' לרבנן דס"ל שלא מברכים ג' ברכות על אכילת שבעת המינים, משום דארץ הפסיק, א"כ מעין ג' לרבנן מנ"ל לז' מינים, ות"י מדאדכרינהו רחמנא הכא להני וכתב בתרייהו ואכלת ושבעת ש"מ שאף הן טעונין ברכה, ואי לאו דאתא תאכל בה לחם ואפסקיה, הוי מברכינן עליה ג' ממש כר"ג, השתא דאפסקינהו לענינא בלחם שמעינן דלא מברכינן ברכה גמורה אלא אלחם לחוד, ואשאר מברכינן ברכת הלחם דהיינו מעין ג'. וזה כדברי הריטב"א שהזכרנו, ומוכח מיניה שג' ברכות מה"ת, דאם לאו שהפסיק היה מברך ג' ברכות. עוד הביא מה שהק' הרשב"א (מח, ב) על הא דאיתא התם שמשא תיקון להם לישראל ברכת הזן כשירד להם המן וכו', והא קיי"ל דברכות אלו דאורייתא, ות"י הרשב"א דמטבען הוא שטבעו וכו', הרי להדיא דס"ל דמנין ברכות הם דאורייתא. ולפ"ז כתב הנש"מ א"י יגיד עליו ריעו", שגם כוונת רמב"ן כרשב"א. אבל לכאורה דבריו תמוהים שמזה שהביא הרמב"ן ברכת בנימין רעיא, מוכח שס"ל שגם מנין ברכות אינו מה"ת.

עוד הביא שבס' יראים (מצוה כ"ד), כתב להדיא שצוה יוצרנו שהאוכל לחם יברך ג' ברכות עכ"ל, משמע ג"כ דמנין ברכות הם דאורייתא. וכן בסמ"ג שהוכיח דברכה אחת מעין ג' הוא דרבנן, דאל"כ צריך ג' ברכות, מוכח דס"ל דמנין ברכות דאורייתא. ומה שהוכיח הכס"מ מהרמב"ם בס' המצות אין ראיה כלל, דאינו מונה אלא כללות המצוה ולא נכנס לפרטי המצוה. ומסיק הנשמ"א שלפי"ז אפילו כשבירך מעין ג' על הכסנין שאכל כדי שביעה, עדיין הוא ספק דאורייתא, וצריך ליטול ידיו ולברך המוציא ויאכל עכ"פ כזית פת ויברך ברהמ"ז. וכ"כ האליה רבה (סי' רסח, יח) שמי שהתפלל מעין שבע ליל שבת, אינו יוצא יד"ח שמנה עשרה, וכתב דהוא הדין אם בירך מעין שלש במקום ברכת המזון לא יצא. אבל כל דברי הנשמ"א נסתרים מדברי הריטב"א הנ"ל, שהרי מוכח מדבריו שג' ברכות מה"ת, ובכל זאת כתב להדיא שיוצא יד"ח ברהמ"ז במעין ג', והיינו כמו שכתבנו לעיל שלומד זה מדכללינהו שבעת המינים ביחד.

ברכת המזון לפטור מעין שלש

נחלקו הפוסקים האם ברהמ"ז פוטר מעין ג', בשו"ע (או"ח רח, יז) כתוב ברכת שלשה אינה פוטרת מעין שלשה, שאם אכל דייסא אין ברכת המזון פוטרתו, אבל ביין ברכת ג' פוטרתו, שאם בירך על היין ברכת המזון במקום על הגפן, יצא. וה"ה אם בירך על התמרים ברכת המזון במקום על העץ, יצא. ואפילו לא אמר אלא ברכת הזן, בין על היין בין על התמרים, יצא. ואם נזכר עד שלא חתם בברכת הזן, יתחיל ועל שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה, ויסיים ברכה דמעין שלשה.

וצ"ב מה החילוק בין דייסא לתמרים ויין, הרי דייסא זיין יותר מתמרים ויין, ועי' במ"ב (ס"ק ע"ה) שאפ"ה כיון דאית להו עילויא אחרינא בפת, שפת נעשית עיקר ממיני דגן, לא שייך ברכת שלשה כי אם בפת. עוד כתב שלדינא הסכימו כמה אחרונים שלא כדעת המחבר אלא כל שהוא ממיני דגן בדיעבד בהמ"ז פוטרתן, דכיון דהוא זיין לא גריעא מתמרים, וכ"ש בפת כיסנין דודאי בהמ"ז פוטרתן.

הזכרת חנוכה ופורים

בשבת ויו"ט ור"ח מזכירין מעין המאורע במעין ג', אבל בחנוכה ופורים אין מזכירין על הניסים במעין ג', וצ"ב למה. עוד הק' הגרי"ז למה כשמזכירין מעין המאורע מזכירין אותו אחרי ובנה ירושלים, ואילו ברהמ"ז מזכירין מעין המאורע לפני ובני ירושלים. ותל' הגרי"ז שברכת מעין ג' כשמו כן הוא, ברכה אחת מעין ג' ברכות, ר"ל ברכה שהיא קיצור של ג' ברכות, ולכן באמת קשה איך מזכירין מעין המאורע הרי אינו ברכה אלא אזכרה, אלא הרי קי"ל שאם שכח מעין המאורע ונזכר קודם שהתחיל ברכת הטוב והמטיב, אז הדין הוא שאומר ברוך אשר נתן וכו', ולכן יש אפשרות לקצר אותו בברכת מעין ג', שהרי יש נוסח של ברכה במעין המאורע. ולפי"ז מוסבר למה מזכירין אותו אחרי ובנה ירושלים, דרק אז יש לו נוסח של ברכה. ולפי"ז מיושב הפלא ופלא למה אין מזכירין חנוכה ופורים במעין ג' משום, דבחנוכה ופורים אף פעם אין בהזכרתה נוסח של ברכה, שאם שכח לומר על הניסים אינו אומר אלא בהרחמן, ולכן א"א להזכירו במעין ג' שאינו, אלא קיצור של ברכות. וראיתי בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ט סימן לג ד"ה ואודות) שבספר מנחת שי מוסיף על פי דברי הרבינו יונה (ברכות כט) שכותב להסביר דברי שמואל למה שסובר שבמוצ"ש ומוצאי יום טוב אינו מתפלל הביננו מפני שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת, דמר זוטרא השיב על זה ונכללה מכלל הביננו המבדיל בין קודש לחול, ונשאר בקושיא. וכותב הר"י

דאפ"ה מילתא דשמואל הלכתא הוי, והטעם למה לא תקנו מעין הבדלה, מפני שההבדלה אינה ברכה בפני עצמה אלא שאנו כוללים אותה בברכת אתה חונן, ואם היו אומרים מעין הבדלה היה נראה שהבדלה היא ברכה בפני עצמה, כיון שהתקינו מעין הבדלה כמו שתקנו מעין שאר הברכות.

ומטו משמיה דהגרי"ד סאלאווייציק (מבוסטון) תי' אחר, שברכת מעין ג' כל ענינו הוא לקצר הברכות, ואמירת על הנסים אינו כשאר הזכרות שמזכירין אותו בברכת רחם, אלא מזכירין אותו בברכת הודאה, במילים אחרים אנחנו מרחיבים את ההודאה של ברכת נודה לכלול הודאה על הנסים שנעשו בחנוכה ופורים, א"כ אין סיבה להגיד את זה בברכת מעין ג', שהרי כל כולו לא בא אלא לקצר, אז למה להאריך בהודאה.

אבל עיקר הקושיא כבר מצאנו בראשונים, שמהר"ם מרוטנבורג (בשו"ת חלק ד דפוס פראג סימן ע) כתב וז"ל ולהזכיר מעין המאורע בחנוכה ופורים לא צריך, דאפילו בבהמ"ז איכא למ"ד (שבת כד, א) דאין מזכיר, ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה, אבל במעין שלש לא יעלה על לב איש, כיון דליכא הודאה בברכה דמעין ג' אין מזכיר, דלא להזכיר מאורע בחנוכה ופורים אלא היכא דאיכא הודאה בתפלה. משמע שיש כאן שני סברות, א' שברכת מעין ג' יותר קל מבהמ"ז, והיות ואפילו שם יש מ"ד שאינו מזכיר, א"כ כאן לכו"ע אין חיוב, ב' שלא מוזכר המלה "הודאה" במעין ג', ועל הנסים תיקנו לאומרו דווקא בהודאה.

נשים בברכת מעין ג'

יש לחקור לפי הצד שברכת מעין ג' הוי מה"ת, האם נשים חייבות בברכת מעין ג'. והנה כבר הבאנו שנחלקו רש"י ותוס' בטעם למה נשים פטורות מבהמ"ז מה"ת, לפי רש"י הטעם משום שאינן ב"ארץ", לפי תוס' אינן ב"ברית ותורה", ויתכן נ"מ בזה לגבי ברכת מעין ג', שלפי תוס' הרי במעין ג' בכל מקרה ליכא ברית ותורה, א"כ יתכן שאפילו אם פטורות מברהמ"ז חייבות במעין ג'. אבל לפי רש"י שתלוי בזה שנשים אינן בארץ, והרי גם במעין ג' הוזכר ארץ, א"כ אם פטורות בברהמ"ז פטורות גם במעין ג'. אבל אולי אפילו לתוס' לא יתכן שפטורות מברהמ"ז, אבל ברכה שהיא רק "מעין" ברהמ"ז הן חייבות, וצ"ע.